

Béres Norbert

Kópék, imposztorok, „proto-Lúdas Matyik”

A komparatiztika és a tárgytörténet már kezdetektől fogva kiemelt figyelmet szentelt a *Lúdas Matyinak*, ennél fogva a kutatók évtizedeken keresztül elsősorban a mű eredetét, lehetséges forrásait vizsgálták. A folklorisztikai elemzésekben egyértelművé vált, hogy a *Lúdas Matyi* szűzsége egy nemzetközi, populáris vándortéma irodalmi adaptációja¹; míg a 20. század második felének szöveginterpretációi, a marxista irodalomértés keretében – kiváltképp Julow Viktor nagy hatású olvasatát követve² – a címszereplőt a földesúr zsarnoki rendszerén diadalmaskodó paraszti hősként, a képviselői elvű, osztályharcos indulat reprezentánsaként értelmezték.³ Matyi ezekben az értelmezésekben a népi igazságszolgáltatás végrehajtójaként, politikai-ideológiai alapon túldimenzionált protagonistaként magasztosult fel.⁴ Az ezredfordulót követően felélénkülő újraértelmezési tendencia következményeképpen úgy tűnik, sikerült leválasztani a *Lúdas Matyit* az eredetkutatás⁵ és az ideológiai elfogult és egyoldalú olvasatok hagyományáról: Szilágyi Márton morális megigazulás-történetként,⁶ Mészáros György beavatástörténetként,⁷ Borbély Szilárd és Debreczeni Attila példázatként,⁸ míg Takáts József komédiaként értelmezte Fazekas művét.⁹

Jelen tanulmány más előfeltevésből indul ki, amikor a főhős működésmódjára kérdez rá. Lúdas Matyi karaktere a szó- és írásbeli hagyományban öröklődő archetipikus figura egyik egyedített alakvariánsaként szemlélhető: olyan motívumokat hordoz, amelyek alapján egy univerzális karaktertípus, a *trickster* artikulációjaként

1 „A Fazekas művének forrására vonatkozó kutatások egy jelentős része a szűzsé szóbeliségben ismert párhuzamait igyekezett megtalálni, leginkább nemzetközi variánsokkal, amelyek nem pusztán az európai, hanem akár a közel-keleti elbeszélő hagyományig terjedtek.” Gulyás Judit, *Az „izgalmas és titokzatos példa”. A Lúdas Matyi-mesetípus szóbeli és írásbeli hagyományozódása*, *Studia Litteraria* 2020/3-4., 130.

2 Vö. Julow Viktor, *Fazekas Mihály*, Szépirodalmi, Budapest, 1982, 228–309.

3 Szilágyi Márton, *Kegyelem és erőszak. Fazekas Mihály Lúdas Matyija*, *Alföld* 2002/7., 46.

4 Uő., 50.

5 Belátva, hogy az ún. „őseredeti” felkutatásának esélye csekély, Fazekas változatát „a teljes európai és közel-keleti kultúrtörténet kontextusában” érdemes vizsgálni, „azt egy hosszú alakulástörténeti folyamat egyik leágazásaként [...] valamennyi ismert változat, s az azok alapján létrehozható értelmezések hátterében”. Mikos Éva, *Fazekas Mihály költői és szerkesztői munkásságának folklór és populáris irodalmi kapcsolataihoz*, *Studia Litteraria* 2020/3-4., 188.

6 Szilágyi, *I. m.*

7 Mészáros György, *Beavatás, liminalitás és struktúra. Fazekas Mihály Lúdas Matyijának újraolvasása*, *ItK* 2007/1-3., 202–209.

8 Borbély Szilárd, *Debre és Döbrö. Jegyzések és említések a Lúdas Matyi olvasásához = Margonauták. Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István – Hegedüs Béla – Vaderna Gábor, *Reciti*, Budapest, 2009, 180–187; Debreczeni Attila, *Kiindulópontok és kontextusok Fazekas Mihály életművének újraértelmezéséhez = Uő. Szövegghátlat fon az estve. Tanulmányok*, *Reciti*, Budapest, 2020, 120–127.

9 Takáts József, *Három bolond nap. Fazekas Mihály: Lúdas Matyi = Uő. Másik mitológia. Tanulmányok a 19. század magyar irodalmáról*, *Ráció*, Budapest, 2024, 121–134.

értelmezhető. A populáris kultúra közkedvelt, folyamatosan variálódó hőse, a határokat átlépő, a rendszert bomlasztó trickster „olyan figura, aki számára a liminális lét, az árnyékban bujkálás, a határokon és határokkal játszás mindennapivá, sőt lényegévé” válik,¹⁰ aki ravaszságával, álarcaival és szerepjátékaival függeszti fel a társadalmi rendet és hierarchiát, miközben a rendetlenség, az instabilitás ágenseként működik. Ennélfogva Matyi elsősorban funkcionális szerepében ragadható meg: a társadalmi normák határán mozgó, azokat sok esetben szándékosan átlépő, a beszéd- és viselkedérendet próbára tévő és relativizáló, hős[ies]nek aligha tekinthető tricksterként. Miként az alapszűzsé, úgy a főszereplő esetében sem hagyható figyelmen kívül a változatképződés mechanizmusa,¹¹ abból a megfontolásból fakadóan, hogy a karaktert – szintűgy, mint az azt mozgató történetet – egy évszázados alakulástörténet részeként, az archetípus egyik, a hazai vonatkozásokra konkretizált változataként ragadhassuk meg. Az alábbiakban tehát Matyi karaktervonásaira helyezzük a fókuszot, arra téve kísérletet, hogy feltárjuk azokat a nemzetközi és regionális mintázatokat – ívet húzva a nyugat-európai népkönyvek kópéfiguráitól a dél-bihari és békési térség anekdotikus imposztoraiig –, amelyek e sajátos figura létrejöttét és működésmódját meghatározhatták.

„Rossz úton járó kutya fog”

Az irodalmi és a folklórhagyomány keresztmetszetében pozicionálható *trickster*¹² az ősi mítoszok és gyakran anekdotikus színezetű mitologikus történetek központi hőse; a szakrális és a nem szakrális határán álló, egyszerre komoly és komolytalan, hősi és komikus alak; mágikus erővel bíró isteni teremtmény, demiurgosz, kultúrhérosz és annak „démonikus vagy kozmikus antipódusza” [Meletyinszkij], szájalmas, nevetni való bolond.¹³ A trickster története kezdetén még a civilizálatlan természeti lényekre emlékeztet, primitív létezése az ösztönök uralmáról szól. Minden határt átlép: alakot, nevet, nemet vált; képes megszegni a legszentebb közösségi szabályokat; nem ismer erkölcsöt, társadalmi tabukat vagy mértéket; alantas vágyainak [falánkság, szexualitás] kielégítésére törekszik.¹⁴ A trickster „szelídülése” során ösztönvezérelt, éretlen és elszigetelt létezőből egy tudatos, reflektált, ám sokarcúságát változatlanul őrző figurává válik: a populáris szó- és írásbeliségben hagyományozódó, folyamatosan átalakuló entitás kópék, imposztorok, bajkeverők vagy éppen

10 Szokolczai Árpád, *Az axiális kor avagy a globalizáció új megvilágításban*, Szociológiai Szemle 2004/1., 53.

11 Gulyás, *I. m.*, 142.

12 Az angol *trick* [csel; átverés; tréfa; fogás; fortély; trükk; csalás] szóból eredő szakterminusz a magyar szakirodalomban is használatos.

13 Jeleazar Meletyinszkij, *A mítosz poétikája*, ford. Kovács Zoltán, Gondolat, Budapest, 1985, 228–247; Szilágyi Ákos, *A trickster. A populista mesebeszéd morfológiája XII.*, Élet és Irodalom, 2009. május 29., 7.

14 „Az olyan kettős lényű szereplő, mint a kultúrhérosz [demiurgosz]-trickster, egy személyben egyesíti a születő socium és kozmosz rendjét megteremtő erőt s a társadalom és külvilág dezorganizációját, illetve még szervezetlen és rendezetlen állapotát. Az ellentmondásoknak ez a szintézise azért válik lehetségessé, mert az ide tartozó mese- és mítoszciklusokban a cselekmény a szigorú világrend megteremtése előtti időben játszódik, vagyis a mitológiai korban.” Meletyinszkij, *I. m.*, 241.

zsiványok alakjában ölt testet. Claude Lévi-Strauss a trickstert mitikus közvetítőként (mediátorként) értelmezi, aki segít bizonyos ellentétek tudatosításában és fokozatos feloldásában, jellege ennél fogva szükségszerűen kétértelmű és bizonytalan: marginális, két kategória között álló szimbolikus személyiségként megengedheti magának a szabályszegéseket, azt, hogy az „antistruktúrával” közvetítse a rendet és a struktúrát.¹⁵ A karaktertípus egyetemes érvényét, „elpusztíthatatlan, évezredek és kontinenseket áthidaló” jelenlétét¹⁶ jelzi, hogy a különböző kultúrák mítoszainak, valamint az egyéni álom- és látomásvilágnak a visszatérő, ám a közösségi és az egyéni tudat szűrőjén keresztül állandóan módosuló eleme; olyan diverz mitikus alakok viselik magukon vonásait, mint Prométheusz, Hermész,¹⁷ Odüsszeusz, a római Mercurius, a germán Loki,¹⁸ az észak-amerikai indián Coyote, a kínai Szun Vu-kung, a nyugat-afrikai joruba Eshu-Elegba,¹⁹ az arab Naszreddin, az indiai Krisna, a polinéz Māui,²⁰ a commedia dell'arte Pulcinellája, a szicíliai Giufà, a német Till Eulenspiegel – s németalföldi alakváltozata: Thyl Ulenspiegel –, a zsidó, különösen a kárpátaljai jiddis folklórban népszerű Osztropoli Herschele,²¹ a bolgár Hitar Petar, a román Păcală, a magyar Suszter Lipli vagy Csalóka Péter. A későbbi korok alakváltozatai mitikus-kultúrhéroszi mivoltukat levetkezve gyakran válnak komikus figurává, a hős segítőtársává, kedves, szerethető karakterré, különösen a gyermekirodalomban.²²

A szerteágazó nemzetközi hagyományból Till Eulenspiegel magyarországi hatása biztosra vehető, adathalható. Eulenspiegel lényegében egy fogalomként (is) értelmezhető „a mások bosszantására vagy megbosszulására elkövetett, legtöbbször eszközeiben nem válogatós, sőt igen durva”²³ kópéságok elnevezésére. A történetek tetszőleges kombinálhatósága, a változatok létrehozásának lehetősége – a folklórművek variálhatóságával analóg módon – a legkülönbébb szerkezetű és tartalmú kiadások megjelenését tette lehetővé. Az eulenspiegel-i rövid történetek, anekdoták iránti konstans érdeklődést szemlélteti, hogy a 18–19. században Magyarországon is sorban születtek a vándortémákat és -történeteket adaptáló, hasonló karakterű, az olvasóközönség szórakoztatását célzó összeállítások, olyanok, mint

-
- 15 Paul Radin, *The Trickster. A Study in American Indian Mythology*, Routledge – Kegan Paul, London, 1956; Claude Lévi-Strauss, *Strukturális antropológia*, ford. Saly Noémi, Osiris, Budapest, 2001, I, 178–181; Thomas Geider, *Trickster = Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, XIII. Suchen – Verführung, szerk. Kurt Ranke, De Gruyter, Berlin, 2010, 913–924.
- 16 Balázs Sándor, Fazekas Mihály: Lúdas Matyi. Kísérlet egy újabb megközelítésre, It 1994/4., 620.
- 17 Meletyinszkij, I. m., 245–246.
- 18 Uo.
- 19 A trickster típusú kultúrhéroszok gyakran zoomorf [prérifarkas, holló, pók, teknősbéka, kutya, majom] és fél-zoomorf vonásokat őriznek. Uo., 237–238.
- 20 Uo., 235–236.
- 21 Vö. Vincze Kata Zsófia, A zsidó kópé, Osztropoli Herschele intertextualitása és humorának kontextusa Kelet-Európában, Néprajzi Látóhatár 2013/4., 87–101.
- 22 Galuska László Pál, Kópék térhódítása a magyar gyermekirodalomban, Könyv és Nevelés 2024/1., 124–137.
- 23 György Lajos, Eulenspiegel magyar nyomai, Erdélyi Múzeum 1931/10–12., 356.

Hermányi Dienes József kéziratos,²⁴ vagy Kónyi János²⁵ és Andrád Sámuel²⁶ könyv alakban megjelent munkái. Kónyi anekdotagyűjteményével szemben – főként az eulenspiegel nyelvhasználat erkölcsstelen, obszcén alapvonásaira fókuszálva – Riethaller Mátyás budai cenzor erős kifogásokat fogalmazott meg, hangsúlyozván, hogy a mű nem való tisztos olvasók kezébe.²⁷ A szabados fogalmazásmódot érő kritika a szofisztikáltabb változatok életre hívását ösztönözte, a modern feldolgozásokban lényegesen enyhült is Eulenspiegel trágársága, sok esetben visszataszító viselkedése, noha el sohasem tűnt.

Az első, kizárólag eulenspiegel történeteket tartalmazó kötet *Amaz Ország-szerte elhíresült, néhai nevezetes Suszter Liplinek élete, tettei, dévaj, és tzigéres Furtsaságai*²⁸ címmel jelent meg Hartleben Konrád Adolf kiadónál 1808-ban, a német *Leben und Thaten, Schwänke und Possen des Till Eulenspiegel*²⁹ című gyűjtemény fordításaként. Tartalmát, szerkezetét, metszeteit tekintve lényegében a német eredeti hasonmása, kizárólag a címszereplő neve vált magyaros hangzásúvá, ám a címlapmetszet egyértelművé teszi a központi karakter eulenspiegel eredetét – öszvérháton ül, egyik kezén baglyot pihentet, másikban tükröt tart –, illetve a kötet szórakoztató célzatát. A vezérelvet természetesen az előbeszéd is megerősíti, miközben a szöveg alapvonásait érhető bírálatoktól is elhatárolódik: a literátus olvasók nem bosszankodhatnak, mivel már a címlap felhívja a figyelmüket arra, hogy a kötet eredendően szórakoztatásra készült: „Bizton írom tehát ezen mindenféle állapotú Embert nyájossan gyönyörködtető könyvetskét, a' melly bár ha tsak egy tömlőtzben únadalmazó büntelen fogolynak ortzáját múlandó mosolygásra derítendi is, már tsekély fáradságotam bőven megjutalmazándja. Ama' mord-kedvű Olvasónak pedig, a' ki e' kartsú munkát tsak azért betsmérelné, hogy nevetségre gerjeszt, egyebet nem mondhatnék, hanem: Atyám-fia, hogy nevetni fogsz, a' könyvetské' homlok-lapja tudtodra adta, miért vetted, miért olvastad?”³⁰ Az előszó tanúsága szerint

24 Hermányi Dienes József, *Nagy Enyedí siró Heráklitus, és Hól mosolygó 's hól kaczagó Demokritus = Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, kiad. S. Sárdi Margit, Akadémiai–Balassi, Budapest, 1992, 182–473.

25 *A' mindenkor nevető Democritus*, avagy okos leleményű furtsa Történetek, mellyeket a' bánatjokat felejtenikivánó jámborok kedvéért szedegetett össze Kónyi János, Landerer Katalin Betűivel, Budán, 1782.

26 *Elmés és mulatságos rövid Anekdoták*. Melyeket íminnen amonnan válogatva egybe-gyűjtött és magyar nyelven ki-adott Andrád Sámuel, Bétsben Nyomtatattott 1789-1790-dik Esztendőben.

27 „Ez a könyv rászolgál a cenzúrára, sőt néhány éles megjegyzésre is. Elsősorban sok benne az egyértelműség, illetlenkedés, magyarán mondva: trágárság, ez adja története szellemességét. [...] Elég szomorú a Könyvvizsgáló Hivatal számára, hogy ilyen szemét megjelenhet akkor, amikor e helyt fennáll és működik. De még inkább pirulhatnánk, ha ez a fenti mű a tisztességes olvasók elé kerül.” *Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)*, szerk. Mályuszné Császár Edit, Gondolat, Budapest, 1985, 61.

28 *Amaz Ország-szerte elhíresült, néhai nevezetes Suszter Liplinek élete, tettei, dévaj, és tzigéres Furtsaságai*. Huszon-öt szakaszokban foglaltatva, ugyan annyi fametszésekkel ékesítve, az Olvasónak multságára nyájossan össze-szedegette, Hartleben Konrád Adolf Könyvárúsnál a' Vátzi utzában, Pesten, 1808.

29 *Leben und Thaten, Schwänke und Possen des Till Eulenspiegel*. Zum angenehmen Zeitvertreibe lustig und kurzweilig in 25 Kapiteln beschrieben. Mit 25 schönen Holzschnitten geziert, Frankfurt–Lipcse, 1807.

30 *Amaz Ország-szerte elhíresült...*, 3–4. Kazinczynál a hazai olvasóközönség alacsony, főként a populáris szövegeket preferáló ízlését illusztráló szövegként jelenik meg az eulenspiegel kötet: „A' mi illiteratus olvasóink, kik csak a' Suszter Liplit, és egyéb ehhez hasonló haszontalan

tehát a *Susztér Lipli* társadalmi, felekezeti, műveltségbeli különbségtételek nélkül akar „mindenféle állapotú” embereket gyönyörködtetni, ami hangzatos közhelynek tűnik, ám sokatmondó, hogy Dessewffy Aurél visszaemlékezéseiben a szóban forgó kiadvány a kedvenc fiatalkori olvasmányai között szerepel: „Az olvasásnak nagy barátja valék már ekkor is; legkedveltebb könyveim Susztér Lipli és Báró Demanx dévajságai voltak.”³¹ Azaz a főúri olvasáskultúrában is helyet kaptak az ilyesféle populárisabb alkotások.³² Másrészről alighanem egyértelmű, hogy a durva vulgaritástól és az erőszaktól sem idegenkedő, másokat sorozatosan átverő és megkárosító trickster-figura történetei inkább a szórakozás alantasabb, nyersebb formáira vágyó közönséget szolgálták ki, olyanokat, mint a *Lúdas Matyi* Kerekes-féle előszavában is említett Marci kanász.

Eulenspiegel bámulatosan gyors térhódítása a végtelen variabilitásával, a régiókhoz, kultúrákhoz, nyelvekhez történő alkalmazkodásával magyarázható, mivel az univerzális mintázatú trickster-karakter lényege, hogy a történetei állandóan variálódnak, más anekdoták motívumaival, történetelegeivel kontaminálódnak, beépülnek más figurák históriáiba, illetve átrétegzik azokat.³³

Nagy Olga szerint a tréfás mesék furfangos hőse, a trickster „a hajdani mitikus alakoknak, a Prométheuszoknak és Siegfriedeknek kései leszármazottja. Alakjukat a furfang, az ész szinte mitizált jelképeinek tekinthetjük. Ám a tréfás mesékben éppen az a lényeges, hogy a népi »felvilágosodás« és »szkepticizmus« szülőttei, amely már nem hisz és nem vár csodát, és ezt már a költészetben sem fogadja el; keserű társadalmi tapasztalását éppen azáltal fejezi ki, hogy hőseit egy kusza és rendetlen világba helyezi, amelyben csupán ravaszsággal, csellel győzhet”.³⁴ Az ún. „rendetlen világra” pedig maga Fazekas tesz utalást a harmadik levonásban: „Hihető abban az időben / Történt volt e’ meg, mikor a sokféle keresztes / Ponyva hadak szanaszét kóborlottak be hazánkban / Nagy részét” [171.].³⁵ Az önmagából kifordult világ, úgy tűnik, különösen kedvez Matyinak, a mű időkijelölő utalása ugyanis – ahogyan azt Szilágyi Márton magyarázta – „egy erkölcsileg felbomlott, kiszámíthatatlanná vált és

firkálásokat olvasnak, azt fogják gondolni, hogy itt Paris alatt a’ Város értettetik, ’s szemeket meresztenek arra, hogy azt a’ veszedelmes szót valaki előhozni meri.” Kazinczy Ferenc – Virág Benedekhez, 1809. április 21. = Kazinczy Ferenc *Levelezése*, szerk. [I–XXI:] Váczy János, [XXII:] Harsányi István, [XXIII:] Berlász Jenő és mások, [XXIV:] Orbán László, [XXV:] Soós István, 25 köt., Budapest–Debrecen, 1890–2013 [a továbbiakban: KazLev], VI, 1463. sz., 345.

31 *Néhány nevezetesebb darab Gróf Dessewffy Aurélnak hátrahagyott eredeti magyar munkáiból és országgyűlési beszédeiből*. Összeszedte Gróf Dessewffy Emil, Nyomtatták Landerer és Heckenast, Pesten, 1843, 4.

32 Vö. Vaderna Gábor, *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Ráció, Budapest, 2013, 68–101.

33 György, *Eulenspiegel magyar nyomai...*, 385. Henszlmann Imre *dévajkának* nevezi a kópékat, családokat mozgató *Schwank*-típusú populáris szövegtípust, amiben „a népnek többnyire nem gonoszság nélkül járó nedélye és satiricus vonása jelentkezik. Például mint nagyobb bohózatot felhozhatni a német Eulenspiegelt, melynek rokonára az oláhok Bakalájában [ti. Păcală – B. N.] ismerünk.” Henszlmann Imre, *A népmese Magyarországon*, Magyar Szépirodalmi Szemle 1847. augusztus 8., 82. A csalóhoz lásd: Elfriede Moser-Rath, *Betrüger = Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, II., Bearbeitung – *Christus und der Schmied*, szerk. Kurt Ranke, De Gruyter, Berlin, 1979, 230–238.

34 Nagy Olga, *Táltos és Pegazus*, Holnap, Budapest, 1993, 63.

35 Fazekas Mihály *Összes művei*, s. a. r. Julow Viktor – Kéry László, Akadémiai, Budapest, 1955, I. Az idézetek után zárójelben megadott oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

irányát veszített időszakot jelölt ki a megveretések számára.”³⁶ Ebből a szempontból válik figyelemre méltóvá az az elbizonytalanító gesztus, amely a *Lúdas Matyi* cselekményének térbeli lokalizációjára vonatkozik – „Hajdann egy faluban, a Nyírenn-é, vagy az Erdő- / Háton, vagy hol esett, jó szerrel nem jut eszembe” [165.] –, és a regionális színezetű történet általánosítható jellegére utal.³⁷ A Nyírség – az Alföld északkeleti részén található táj – Fazekasnál a zűrzavarral, a zabolázatlansággal, a pusztítással kapcsolatos negatív minőségeket is magában hordoz, például A’ *meg égett nagy Templom falai közt serkent gondolatok* soraiban: „Sem a tatárok, vagy törökök, sem a / Rossz nyíri pajkos nép riha tábora / Nem tettek ennyi kárt közöttünk / Mint ihol a ravasz elpuhulás.” [50.] A kritikai kiadás jegyzeteiben a ’nyíri pajkos nép’-hez a következő magyarázatot fűzték a sajtó alá rendezők: „nyíri pajkos a hajdúságban újabban olyanféle, a Nyírségi [sic!] embereket csúfoló kifejezés, mint a somogyi bicskás. Régebben konkrétebb értelme volt és a Nyírségen tanyázó szabadhajdúkat, szabadlegényeket jelentette. [A pajkos szó a régiségben rablót, gazembert, támadót, útonállót jelent.]”³⁸ Noha nem egyértelmű, hogy Matyi ezen nyírségi gazemberek „utódként” szemlélhető-e, az utalásban lappangó minősítés mégiscsak sokatmondó.

Azt sem érdemes figyelmen kívül hagyni, hogy Matyi is aktív ágense a társadalmi felfordulásnak mint a hagyományos tekintélytisztelést és a társadalmi normákat negligáló figura, akinek a cselekedeteit nem korlátozzák a szokásrendek és viselkedési kódok. Matyiban felfedezhető a rend és a káosz határán mozgó trickster lázadásra – különösen az autoritással szembeni ellenszegülésre – hajlamos attitűdje, hiszen „azt meri tenni, amit senki más”:³⁹ nem süvegeli meg Döbrögi. „Amint Döbrögi úr ekkor sétála alá s fel / A mi Matyink és a szép húsz liba tüne szemébe, / Annyival inkább, mert minden süvegelté személyét, / Csak Matyinak volt fenn egyedül a főrevalója. / Kérde az úr: Ki ezen lúdak gazdája? Magam la! / Így szóllott nagy nyers-nyakason Matyi. – Ennye gazember! / Nem tudod itt ki az úr? majd emberségre tanítlak! / Hol vagyon a süveged?” [166.] Matyi gesztusa a konformitás tagadásán alapszik, így Döbrögi szemében a renitens viselkedés és beszédmód morális értékrombolásnak minősül, így retorziót kíván.⁴⁰ Matyi impertinens válasza Döbrögi kérdésére – „Magam la!” – mentes a patriarchális-feudális beszédrendet mintázó kötelező – az alá-fölérendeltségi viszonyt performáló – formuláktól, amivel a tisztelgetés másik társadalmi rituáléja ellen is vét, egyenrangú félként pozicionálva magát a diskurzusban. A tisztelgetlenségen felbőszülő földesúr reakciója – „Nem tudod itt ki az úr?” – egyértelműsíti, hogy Matyi viselkedése nem illeszkedik a feudális szokásrendhez. Matyi lázadása az első levonásban még abban nyilvánul meg, hogy egyszerűen nem vesz tudomást a hatalmi viszonyokról, s ez provokatívabb bármilyen nyílt szidalmazásnál. Beszédes, hogy vonatkozó leveleiben Kazinczy is épp a tiszteletlen magatartásból eredezteti a két szereplő közt kibontakozó konfliktust.⁴¹

36 Szilágyi, *Kegyelem és erőszak*, 52.

37 Borbély Szilárd, *A patriarchális ironiáról. A Lúdas Matyi újraolvasása*, A Vörös Postakocsi Online 2013. január 7., <https://www.avorospostakocsi.hu/2013/01/07/a-patriarchalis-ironiarol-a-ludas-matyi-ujraolvasasa/>

38 Fazekas, *I. m.*, 228.

39 Nagy Olga, *Hősök, családok, ördögök. Esszé a népmeséről*, Kriterion, Bukarest, 1974, 93.

40 Borbély Szilárd, *A Lúdas Matyi és az olvasás paranoiája*, Élet és Irodalom 2010. február 26., 13.

41 Kazinczy Ferenc – Berzsenyi Dánielnek, 1815. december 11. = KazLev XIII, 3060. sz., 323; Kazinczy Ferenc – Rummy Károly Györgynek, 1815. december 16. = KazLev XIII, 3071. sz., 353; Kazinczy Ferenc

Bár a trickster sokszor tisztában van a szabályszegés romboló következményeivel,⁴² eredendően olyan alak, akiben még az ősi emberi ösztönök dolgoznak, testi-érzéki vágyai „fölülírják vagy elfojtják benne a magasabb értelemben vett morált.”⁴³ Az olvasó számára mindenesetre nehéz a karakterrel való érzelmi azonosulás. A *Lúdas Matyi* esetén sem utal rá egyetlen ponton sem a szöveg, hogy a címszereplőre *hősként* volna érdemes tekinteni.⁴⁴ Sőt, mind a Fazekas-féle előszó, mind az elbeszélő szöveg olyan jelzőket, attribútumokat, személyiségjegyeket társít az „elkóborolt korhelyként”, a destruktív energiáinak szabad folyást engedő bűnözőként, a társadalmi hierarchia ideiglenes felforgatásában érdekelt, diabolikus figuraként [is] szemléltető Matyihoz, amelyek már-már elidegenítő hatásúak. Matyit már a bemutatásakor ellenszenvenné teheti az olvasó számára a lustasága, a protestáns munkaetikát sértő életfelfogása:⁴⁵ „volt hajdann egy öreg asszony, / Özvegy volt, s egy rossz fia volt. Ez munka fejében / Nyáronn a legyet a szárán csapkodta napestig, / Télenn a tüzelő mellett a piszkafa végén / Ácsorgott el egész napokat” [165.] .Kezdetben tehát az ún. outsiderség a dologtalanságban, a szándékos munkakerülésben ölt testet, amely önmagában még nem romboló hatású, ám jelzi, hogy a munkát – közvetve a társadalmi létezést – elutasító Matyi zsigerileg képtelen a betagozódásra, szabadosan fogja fel a paraszti társadalom működését abroncszó elvárásrendet. Fazekas verseiből is kiolvasható, hogy a szigorú munkaerkölcs olyan értékrend, aminek az elutasítása az isteni elrendelést sérti. „De jaj! akinek az Isten törvénye / Nyilván mondja, hogy hamis keresménnyé! / Romlást okoz felebarátjának, / Kárhozatot gyűjt önnön magának. / Jaj annak, kinek szerzett gazdasága / Csalárd lelkének tanúbizonysága, is / Kit elhagyott lelkiismerete, / S a baromhoz hasonló élete.” [93.] – olvasható az *[Óh melly nagy...]* kezdetű vers második szakaszában, de idézhetnénk az *Álom*,⁴⁶ *A' Debretzeni első Kalendáriomba, mellyből az időjövendölés kimaradt*,⁴⁷ vagy *Az önnszeretet*⁴⁸ vonatkozó sorait is.⁴⁹ Noha a tétlen passzivitás idővel kényelmetlen lesz Matyinak – „Illy tunya életet élt ő jó ideig; hanem egyszer / Holtra elúnta magát; hosszúknak kezdte találni / A napokat; s nem elég tágasnak az anyja telekjét” [165.] –, a felébredő cselekvésvágy korántsem abba az irányba mozdítja, amely a közösség számára üdvözlendő lenne: Matyit

– Kölcsy Ferencnek, 1815. december 18. = KazLev XIII, 3072. sz., 357; Kazinczy Ferenc – Nagy Gábornak, 1815. december 19. = KazLev XIII, 3073. sz., 360.

42 Lewis Hyde, *Trickster Makes This World. Mischief, Myth, and Art*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 1998.

43 Galuska, I. m., 127.

44 Borbély, *Debre és Döbrö...*, 185.

45 Borbély, *A Lúdas Matyi és az olvasás paranoiája*.

46 „Nem nyér ám koszorút, aki puhálkodik. / Menj, láss dolog után.” [45.]

47 „Végyük el hasznát mai jó napunknak, / Holnapunk gondját az egekre bízván, / Várjuk el vígan ; de azért kezünket / Őszve ne dugjuk. // Társaságunknak ne legyünk heréi, / És ne kívánjuk, hogy élénkbe szórja / Nem velünk együtt keresett vagyonját / A takarékos. // Munka! gondosság! ezek amik által / Várhatunk vidám napokat napunkra; / S nem szorúlunk a panaszos kenyérért / Más küszöbéhez.” [99.]

48 „A maga jobb volta egyengeti / A műves kezeit, s hasznokat úgy szerez / Embertársainak. Kész ki-ki vállait / A köz terhek alá vetni, ha érezi, / Hogy hasznát veszi majd fáradozásának.” [138.]

49 Szabó Ágnes, *Népi társadalom, erkölcs és magatartásformák Fazekas Mihály Lúdas Matyijában = A szülőföld szolgálatában. Tanulmányok a 60 éves Fazekas Mihály tiszteletére*, szerk. Bagi Gábor, Szolnok, 1994, 237–238.

a fizikai munkavégzés nélküli gyors pénzszerzés motiválja: „talám kupec is kerekedne belőlle, / Melly úton sok rác úr lett abban az időben.” [166.] Fazekas szóhasználata tudatos, a *kupec* ugyanis az alapjelentésén túl a gátlástalan nyereszkesedés, a csalás, a rafinált átverés negatív képzetait is magában hordozza. Az ilyen természetű élet-szemléletre és magatartásra utalnak az [Óh melly nagy...] citált sorai is.⁵⁰ Az anya tiltakozása hiábavaló, enged az akaratos fiúnak, csakhogy végre valami értelmeshez fogjon, mert – mondván – „nagy bűn a henyélés” [166.]. Matyi tehát – neveletlensége és rendhagyó szociális státusza miatt – már az első levonás kezdetén a patriarchális világ rendjének megkérdőjelezőjeként lép elé.⁵¹

A trickster univerzális mintázatait tekintve Matyi ambivalens vonásai kódoltak, s ezt az ellentmondásosságát a történet végéig megőrzi: karakterét a ravaszság, a csavaros ész, a furfang, a gátlástalan célorientáltság vezérli, amorális magatartása azonban elválaszthatatlan a magárahagyatottság-tudat és a kitesztettség tapasztalatától, hiszen a trickster – s így Matyi is – gyakran a társadalmi periférián él, vagy, státusz és tekintély nélküli személy. [Mindezt a korszakban egyértelműen negatív konnotációjú beszélő név, a *Lúdas* is egyértelműsíti.]⁵² Egyfelől a népi humor vidám, kacagtató tréfamestere, másfelől kegyetlen, folyamatos fenyegetést jelentő entitás; hiába Döbrögi gyanakvása, minden óvintézkedése, Matyi „átokformulaként felfogható” ígérete – „Háromszor veri ezt kenden Lúdas Matyi vissza!” [167.] – kivédhetetlen lesz.⁵³ Bosszúja az őt ért bántalmazáshoz mérten – hiszen ne feledjük, hogy miután Matyira ötvenet rácsaptak, még agyba-főbe is verték – rendre brutális formát ölt: „tarkótól talpig meghányja keményen. / Döbrögi hasztalanul hánykódott, mert famohával / A száját jól bétömködté” [169.]; „aludt vér / Ömlött Döbrögiből” [170.]; „vert testét megdöngeti rútul” [173.]; „A félholt Döbrögi ekkor / Már csak alig szuszogott, és minden pontba elájult.” [173.]; „Ott Matyi szánakozás nélkül megverte utólszor” [175.]. A szöveg naturalisztikusan mutatja be Döbrögi megveretéseit, melyek során Matyi kíméletlenül sújt le az uraságra, miközben jelentős anyagi károkat is okoz, például Döbrögi sorozatos kirablásával, vagy a címeres erdő kivágatásával. Matyi „egyfajta gépies és monomániás ítéletvégrehajtó, aki nem felindulásból áll bosszút, hanem kivárva az időt és a módot, pontosan tükröztetve az őt ért igazságtalanságot, vagyis az anyagi veszteséget, a megaláztatást/kiszolgáltatottságot és a fizikai bántalmazást, tervszerűen adja vissza mindezt Döbröginek, bemutatva, hogy a jóslat elől nincs menekvés, nem lehet elrejtőzni előle, végzettszerűen utol-ér.”⁵⁴ Matyi egyik alapvonása ugyanis a kérlelhetetlenség – „Már pedig ő, amit feltett furfangos eszébe, / Azt onnan sem tűz, sem víz nem ütötte ki többé” [166.] –, az eszébe befészkelte gondolat nála mindenáron kivitelezendő terv, sem a külső fizikai fenyegetés, sem a józan ész érvei nem hatnak rá. Amikor a második verés után Döbrögit olyan szigorúan őrzik, hogy Matyi aligha tud közelférközni az urasághoz,

50 Uo., 232–234.

51 Borbély, *A patriarchális iróniáról*.

52 Rálik Alexandra, *Mennyire ludas Matyi? Interpretációs kérdések Fazekas Mihály Lúdas Matyi című művében = Eötvözet II. Az Eötvös József Collegium és az Eötvös Loránd Kollégium II. közös bölcsészkonferenciáján elhangzott előadások*, szerk. Gellérfi Gergő – Hajdú Attila, Szegedi Tudományegyetem Eötvös Loránd Kollégium, Szeged, 2013, 28–30.

53 Szilágyi, *Kegyelem és erőszak...*, 51.

54 Gulyás, *I. m.*, 144.

a nehezítő körülmény a szenvedélyes, de módszeres Matyi számára nem gát, hanem *kihívás* – „Háromszor fogadá, hogy megveri Döbrögit, annak / Bárha török-szakad is, csak meg kell lenni akárhogy.” [174.] –, hiszen fogadalmát be *kell* tartania. Azzal tehát, hogy a saját szavát a törvény fölé helyezi, Matyi egyértelművé teszi, hogy nem a társadalmi igazságszolgáltatásban bíz, hanem saját öntörvényűségének erejében és érvényességében.

Ahogy Nagy Olga rámutat, a trickster olykor gátlástalanul használ fel bármilyen eszközt – cselvetést, fortélyt, álöltözetet – győzelme érdekében, jóllehet a cselekedeteinek és „harcmódorának” indítékaiban sok esetben kényszerítő körülmények ismerhetők fel. Jellemzően az őt ért sérelmek megbosszulásán mesterkedik, a megalázottságért, a számkivetésért vesz elégtételt, bármi áron, nyíltan vállalva a konfrontációt a hatalom képviselőivel.⁵⁵ Matyi nem csupán egy bosszúálló parasztleány, hanem egy tudatosan cselekvő, a veréseket pontosan kitervelő machinátor, aki mindig rászedi a hiszékeny Döbrögit, egyúttal az uraság közvetlen környezetét is. Mivel azonban ehhez nem volna elegendő a nyers erő, az intellektusát kell mozgósítania: képzí magát, művelődik, világot lát – hiszen az elbeszélő is utal rá: „Feje jó volt a mi Matyinknak” [171.] –, hogy az ész hatalmával kerekedhessen Döbrögi fölé. Az tagadhatatlan, hogy Matyi egyik pozitív vonása a tudás iránti vágy, amivel sorozatosan képes lesz kijátszani a rendszert, a vándorlása során szerzett ismeretek – idegen nyelvek, építészeti szakterminusok, orvosi fortélyok stb. – ugyanis a precízen megtervezett álcák hitelesítésében nyerik el rendeltetésüket.

Minden verés egy-egy pszichológiai „hadműveletként” is értelmezhető, melyek során Matyi a stratégiai megtévesztés mestereként tűnik föl. A trickster-karakter lényege az identitás képlékenysége, a kamuflázs mesteri alkalmazása, az identitás-imposztúra. Álarcaival, szerepeivel a saját érdekei szerint képes manipulálni a társadalmi percepciót. Ebből a változatos eszköztárból válogat Matyi is a megtévesztések során: „Bárha nem említném, lehet elgondolni csak úgy is, / Hogy Matyi a képét okosan bé tudta vakolni / És különös módon elváltoztatni beszédét” [172.]. A második levonásban olasz ácsként vetődik „véletlenül” az épp az új kastélyát építtető Döbrögihez, az álidentitás kiválasztása tehát nem esetleges, hanem igazodik az aktuális körülményekhez. Ez még tiszta performansz. Matyi külsőségekkel (szekerce, ölmérő, öltözet) és akcentussal hiteti el a szakértelmet, vagyis az álca még fizikai. Az orvosi identitás már szintlépés, nem pusztá jelmez, Matyi ugyanis Scorbuntzius úr inasaként valódi ismereteket szerez az alapvető orvoslásról. Az imposztúra a harmadik levonásban azért veszélyesebb, mert a valóságon alapul; a trickster képessé válik arra, hogy a rendszer – jelen esetben a tudomány – nyelvén beszéljen. Sokfélesége megfoghatatlanná, kiismerhetetlenné teszi őt a rendszer képviselői szemében, amit jól szemléltet a köröztetésénél felmerülő probléma: „az ő képét igazára leírni / Nem lehetett, minthogy mindég más színbe jelent meg.” [173.] A negyedik levonás a trickster-stratégia végső diadala: a felbérelt siheder képében egy Matyi-hasonmás lép Döbrögi elé. Az uraság számára végleg elmosódik a valóság és a látszat közötti határ, hiszen még akkor is az illúzió áldozatává válik, amikor végre azt hiszi, hogy az „igazi” Lúdas Matyival van dolga. Míg Matyi képlékeny, Döbrögi – a tipikus trickster-ellenfél – merev: hatalmas,

55 Vö. Nagy, *Hősök, családok, ördögök...*, 85–99.

nehezen mozgó uraság, de könnyen manipulálható. Hiúsága és korlátoltsága teszi lehetővé, hogy Matyi tükröt tartson elé, példát statuálva vele – ezt értelmezte túl az ideológiailag elfogult képviselői-igazságosztó olvasat, Matyiban a sanyargatott nép védelmezőjeként fellépő „jó haramiát”, a „osztályharcos népi hőst” látva⁵⁶ –, ami végül elvezet az utolsó megveretés utáni revelációhoz, a megigazuláshoz.

Valószínűsíthető, hogy az egyetemes trickster-hagyomány Fazekas látókörét sem kerülte el, sőt elevenítő hatást gyakorolt rá a *Lúdas Matyi* szövegezésekor. Feltehető tehát, hogy az interdiszciplináris műveltségű szerző ismerte a népkönyvek, a populáris ponyvanyomtatványok és a szóbeli hagyomány folklorisztikus kópéfiguráit, az egymásra halmozódó, kontaminálódó történeteket, melyekben a hős és a szűzsé felépítéséhez szükséges „nyers matériára” lelt, ihletődve az alapmotívumokból, karaktervonásokból, történetmintázatokból. Fazekas azonban élt a séma szabad variálhatóságának lehetőségével, egy szuverén poétikai „kisajátítás” keretében alkotva meg a trickster-típus egyik alakváltozatát. Mindezek alapján az „őseredeti” kutatása már-már felesleges kísérletnek tűnik, hiszen a szöveg – és címszereplője – hagyomány szintézisként is értelmezhető. A regionális folklór lehetséges hatásával azonban szintén érdemes számot vetni.

„Csuba Ferke nagy imposztor, / Látó vak koldús, békési fi, csalfa nagy ostor.”

A 18. század végének alföldi folklórvilágában – különösen a Sárrét vidékén, Bihar és Békés vármegyék határterületén – sajátos helyet foglaltak el azok az imposztor-figurák, akik köré a regionális és lokális emlékezet anekdotikus történetei szövédkedtek. A Fazekas működésével épp egy időben keletkező/formálódó – javarészt a köz-költészetbe ágyazódó – anekdoták, amelyek prózai és verses formában egyaránt hagyományozódtak, olyan csavaros észjárású alakokat, helyi trickster-figurákat állítanak a középpontba, akik egy-egy közösség hiszékenységet kihasználva teszik nevetség, gúny tárgyává a falu lakóit, elöljáróit, a bosszú és/vagy az anyagi haszon-szerzés érdekében.

A vidék egyik ilyen ismert szélhámosa volt a századvégen Csuba Ferenc – a familiáris[abb] névhasználatban: Csuba Ferke –, a két vármegyében is kétes hírnevet szerző, magát kincslátónak, valamint sárkányokkal társalkodó táltosnak kiadó,⁵⁷ a gyanútlan falusiakat kincsekkel, anyagi bőséggel kecsegtető imposztor. Nevének és ténykedésének emlékezete a történeti dokumentumokon túl főként a folklórhagyományból maradt ránk⁵⁸ a babonás néphit ősi képzeteinek kései – lényegében profanizált, ironikus – alakváltozataiként. A falvak lakosait átverő, tőlük rendszeresen

56 Szilágyi, A *trickster*...

57 Kihasználva, hogy a táltoshit még a 19. században is eleven volt a magyar néphiedelemben: Nagy, *Hősök, csalókák, ördögök*, 59.

58 Dömötör Sándor, *A csökmői sárkány históriája*, Debreceni Szemle 1934/7., 318–329; Szűcs Sándor, *A sárkány a sárréti nép hiedelmében*, Ethnographia 1940/4., 454–459; Szűcs Sándor, *Békési históriák*, Erkel Ferenc Múzeum, Gyula, 1959, 22–25; 26–30; 31–32; Implom József, *Olvasókönyv Békés megye történetéhez*, II., 1695–1848, Békéscsaba, 1971, 324–327; Szűcs Sándor, *Régi magyar vízivilág*, Magvető, Budapest, 1977, 203–219; Dömötör Sándor, *Miscellanea Békésiana*, Békési Élet 1978/1., 109–115; Szűcs Sándor, *A ványai juhbehajtás és más históriák. Rajzok a régi Sárrét életéből*, vál. és szerk. Hajdú József, Magyar Néprajzi Társaság, Dévaványa, 1997, 17–20.

pénzt kicsaló Csubát számos vármegyében körözték, idővel csalási bűnperben ítélték el. Csuba történeteiről a 20. században elsősorban Szűcs Sándor néprajzkutató publikált több – gyakran irodalmias stílusú – tanulmányt. A figurához kapcsolódó históriák közül a csökmői sárkányhúzásról szóló – a rátótiadák, falucsúfolók közköltészeti hagyományát megidéző – szüzsé tekinthető az egyik legismertebbnek és legtávolabbra mutatónak. Az átveréstörténet színhelye a Berettyóújfalú és Szeghalom között fekvő Csökmő, tehát Debrecen vonzáskörzetéhez viszonylag közel eső település.

A motivációt a jól ismert séma szerint a személyes sérelem adja: Csuba bosszúból szedi rá a falusi népeket, amiért a csökmői bíró megvesszőztette. A szélhámos először felkelti a [nyilvánvalóan fiktív] kincs utáni sóvárgást a falusiakban, hogy aztán az ősi mitikus szörnyetegekben való hitre alapozva bénítsa meg a kincskeresést, miközben magát „önzetlen” közbenjáróként prezentálja, aki „mindössze” ötszáz forint tiszteletdíj fejében kész megfékezni a kincset őrző sárkányt. A csaló a küzdelem és a „sárkányhúzás” látszatát kelti [a falusiaktól odarendelt köteleket egy rekettyebokorra köti, azt próbálják a férfiak kihúzni], a „sikert” az emberek büntudatára építő kitalációval lehetetlenítve el: elmondása szerint a dühös sárkány mindenkit felfal, aki valaha hűtlen volt a feleségéhez. A manipuláció hatására minden jelenlévő férfi – a bíróval egyetemben – elszalad, csak egyetlen tiszta lelkiismeretű legény marad ott. Végül Csuba – hogy mentse a helyzetet és elkerülje a lebukást – védelmet ígér: mindenkit bezár egy házba, míg ő elkergeti a bosszúéhes sárkányt, ám egyszerűen kerekelt old a pénzzel.

A csökmői sárkányhúzás története – bár a történetelemek és Csuba Ferenc személye az anekdotikus népi tradíció hatásait viselik magukon – a valóságból veszi az eredetét: amint az Nagy Gusztáv levéltári kutatásaiból tudható, a csökmői esetet követően – amely a dokumentumok tanúsága szerint 1788–1789 telén történt – a Békés vármegyei törvényszéken csalási per indult az elkövető Csuba Ferenc ellen.⁵⁹ A periratokból [melyeket a Békés megyei levéltár őrzött meg] kiderül, hogy Csuba milyen hitelt érdemlően volt képes hazudni, gátlás nélkül manipulálni embereket, áldentitásokat is magára öltve [kiadta magát orvosnak, prédikátornak, gulyásnak, táltosnak, kuruzslónak, volt koldus és a fosztogatásoktól sem riadt vissza]. Vagyis mint „egy szuggesztív erejű, ravaszul rejtelmeskedő ember”⁶⁰ könnyen bizalmat ébresztethetett a közösségekben. Sárretudvari község 1807-ben nyilvános hirdetményben volt kénytelen óva inteni lakosait a csalótól: „Lakosainknak jó akarattal tudtokra adjuk, hogy helységünkben is megforduló s magát táltosnak, valamint sárkányokkal társalkodónak mondó Csuba Ferenc szavára ne hajtsanak, véle ne ögyelegjenek, szállásra bé ne fogadják, mert kinek miatta kára esik, magát okolja, senkin nem kereskedhet.”⁶¹

A valódi, elítélt szélhámostól a tricksterként is szemlélhető Csubáig a folklorizáció vezet el: amint a történetei bekerülnek a szóbeli hagyományba, Csuba magára ölti a trickster-típusfigura egyéb alakvonásait; a lokális vonatkozásait leszámítva univerzalizálódik; újabb történetek tapadnak rá, olyanok is, melyekhez köze sem

59 Nagy Gusztáv, *A csökmői sárkány története a korabeli okiratok tükrében*, Ethnographia 1957/2., 292–305.

60 Uo., 304.

61 Szűcs Sándor, *Csuba Ferenc és a ványai juhbehajtás* = Uő, *A pusztá utolsó krónikása*, szerk. Dankó Imre, Túrkeve, 2003, 270.

volt; úgy is „működőképes”, ha kiszakad a közvetlen környezetéből, ha lakóhelyet és nevet vált [ilyeténképpen tűnik fel a sárkányhúzás variánsa egy dunántúli, gyirmóti históriában is kísértethúzásként, Csuba Ferenc pedig Hazug Györgyként].⁶² Dévaványán – ahol szintén deresre húzták – a csökmőihez hasonló módon jár el Csuba: a főbíró korábbi szigorát megbosszulva elhiteti a település vezetőivel, hogy a szomszédos Túrkeve juhait engedély nélkül legelnek a ványai határon, ami nyomban dühös mozgósítást von maga után az előjáróság részéről. A toronyból juhnyájnak látszó fehér foltról azonban a helyszínen kiderül, hogy csupán a zsombékosban tanyázó gödények, így a hatóság köznevetség tárgyává válik. Bár az anekdoták szerint mind a csökmőiek, mind a ványaiak igyekeznek eltitkolni a szégyent, az esetek kitudódnak, stigmatizálva az átveréseket elszenvedő helyieket, szabad utat engedve a falucsúfolás mechanizmusának,⁶³ egyszersmind a közköltészeti szöveghagyományba való beépülésnek. S ez a folyamat viszonylag hamar megindult.

Szűcs Sándor szerint a sárkányhúzás történetének egyik korai, verses feldolgozása már a 18. század végén elkészült *A csökmői sárkányhúzás* címmel. A költeményt a vonatkozó szakirodalom általában Szívós Mihály berekböszörményi jegyző nevéhez köti, noha a szerző kiléte mindmáig bizonytalan. A vers „igen kedvelt volt a maga korában a kollégiumi diákok között, ezt mutatja a fennmaradt diákgyűjteményekben való gyakori szereplése, s széles körű hagyományt gyökereztetett meg.”⁶⁴ A szöveg lényegében az ez idő tájt keletkezett más falucsúfoló versezetek, a Debreceni Református Kollégium verselő diákjainak egyéb szerzeményei, szórakoztató rigmusai közé sorolható, amelyek „másolatban jártak közkézen a debreceni kollégium hatáskörzetében, főként a tiszántúli helységek akkori értelmisége körében”,⁶⁵ és amelyek Fazekas Mihályra és a fiatal Arany Jánosra is hatást gyakoroltak.⁶⁶ Nem zárható ki, hogy Lúdas Matyi megformálásában az univerzális trickster-karakter mellett a regionális hagyományban élő, a falvak lakóit rászédő imposztorfigura, Csuba Ferenc alakja is szerepet játszott.⁶⁷ A sárréti család történetköre a *Lúdas Matyi* keletkezésekor olyan eleven volt Fazekas közvetlen környezetében is, hogy valószínűsíthető, az imposztor vonásait az archetipikus figura helyi színezetűvé tételében használta fel. E feltevést erősítheti Fazekas kulturális beágyazottsága is. Nyilvánvaló, hogy a *Debreceni Magyar Kalendárium* szerkesztőjeként⁶⁸ Fazekas behatóan ismerte a korabeli, széles körben elterjedt anekdota-, tréfa-, fabula- stb. gyűjteményeket, s e források gazdag anyaga mind a trickster-kópé, mind a regionális imposztor-csaló vonatkozásában mintákat kínált számára. A Fazekas Mihály költői és szerkesztői munkásságának populáris irodalmi és folklórkapcsolatairól értekező Mikos Éva sze-

62 Czigány Béla, *Csuba Ferenc históriájának dunántúli változata*, Ethnographia 1947/3-4., 275–276.

63 A falucsúfoló utóéletéről, megítélésének átalakulásáról a lokális társadalomban lásd: Vajda Mária, „Komádiba, Tótiba bocskorban jár a liba”. Bosszantó folklórhagyományok, Gondolat, Budapest, 2006, 220–222; Lovas Kiss Antal, *Egy kis-sárréti hagyomány újrafogalmazása, a csökmői sárkányhúzás* = Uő, *Társadalmi ünnepek közösségi funkciói az ezredfordulón*, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Néprajzi Tanszék, Debrecen, 2011, 13–52.

64 Vajda, I. m., 176.

65 Györffy Lajos, *Adalékok „A dévaványai juhbehajtás”-hoz*, Jászok 1960/3., 124. Vö.: Bán Imre – Julow Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Akadémiai, Budapest, 1964, 10–17.

66 Szilágyi Márton, „Az utolsó magyar”. *Arany János élete és költészete*, Osiris, Budapest, 2023, 36–51.

67 A csökmői sárkányhúzásra mint lehetséges előképre már Julow Viktor is utalt: Julow, I. m., 298–299.

68 Vö.: Debreceni, I. m., 127–138.

rint a kalendárium „anekdotáinak és más rövid történeteinek szerteágazó irodalmi kapcsolatrendszere bizonyítéku szolgálhat arra, hogy Fazekas ismerte, mi több, fontosnak tartotta a nyomtatott példázat-, mese-, anekdotagyűjteményeket, köztük az orientálisakat is.”⁶⁹ Másrészt a fiatal Fazekas, verselgető katonatisztként, közel állt a közkultúra műveltségi rétegéhez, ezt a közköltési ihletű versei igazolják.⁷⁰

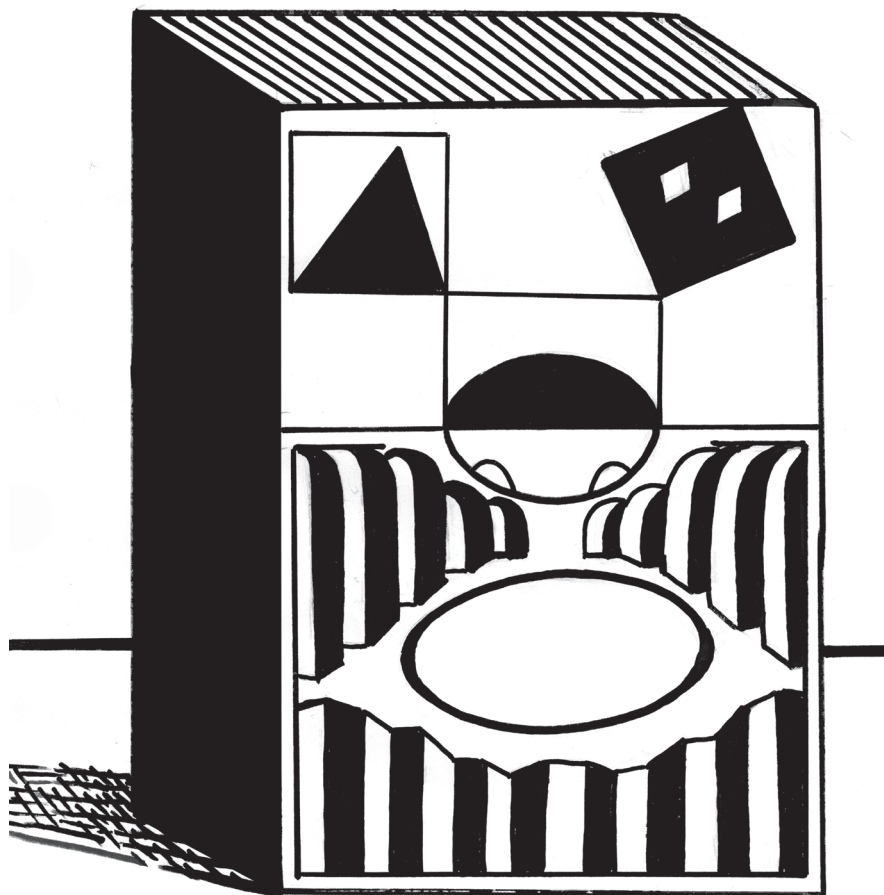
Lúdas Matyiban tehát a nemzetközi trickster-, illetve a regionális imposztorok cselekedeteit felhasználó, folklórhagyományból örökölt vonásokkal rendelkező normasértő, mások kárára tevékenykedő, kiismerhetetlen, így állandó fenyegetést jelentő ellentmondásos figura képzele ölt alak[változat]ot. Mind a *Lúdas Matyiban*, mind *A csókmei sárkányhúzásban* a „világjárt” trickster kezdi ki a társadalmi rendet, megy szembe a hierarchikus társadalmi normákkal, használja ki a közösség vagy egyén kapzsiságát, félelmeit és hiszékenységét. Matyi álruhái/álidentitásai és Csuba Ferenc sárkánya/juhai egyaránt a racionális furfang diadalát hirdeti a befolyásolhatóság, a megvezethetőség, hovatovább az ostobaság fölött, hiszen a tudásgyapartó vándorlás, különösen Matyi esetében, lényegi pontokon juttatja előnyhöz a kópét, az imposztort: széleskörűbb tájékozottsággal, ismeretanyaggal – mint „messziről jött ember” – léphet fel meggyőző személyként és viheti sikerre igyekezetét. Matyínál a vándorlás, a világlátás explicite a művelődésben, az ismeretszerzésben nyeri el gyakorlati hasznát: „sok nagy városokat bebarangolt; / S annyira-mennyire sok mesterségnek kitanulta / A csínnyát-bínnját.” [167.] Mesterségeket tanul, így hitelesebben képes megtéveszteni Döbrögit, akinek a világot látott ember – pl. az olasz ács – sokkal szavahídebb és bizalomkeltőbb, mint egy hazai iparos. A kincslátó táltosként fellépő – e szerint a transzcendenciával is eleven kapcsolatban lévő, titkos tudást birtokló – Csuba ugyancsak a hiszékenységre építve képes rászedni – és erkölcsi szempontból leleplezni – közösségeket, a kollektív identitás részévé téve a megszegyenülést, a nevetségessé válást. A közösségi tudásban tehát jelen voltak a trickster-típusú hősök, csak hogy a hazai irodalomban ebből nem jött létre irodalomtörténeti szempontból is értékelhető *Schelmanroman*,⁷¹ illetve úgy tűnik, mintha a magyarországi irodalmi hagyományból hiányzó szövegtípust épp a *Lúdas Matyi* pótolná. Matyi alakja így elsősorban funkcióként értelmezhető: a trickster-létmód egyértelműsíti a társadalmi struktúrák instabilitását és manipulálhatóságát, vagyis korántsem a népi igazságszolgáltatás hőse, a társadalmi rend helyreállítója, hanem olyan figura, aki kijátssza és ideiglenesen felfüggeszti a szóban forgó rendet. A zsarnokoskodó uraságot jogosan büntető rokonszenves parasztfiú hősként való felfogása valójában az ambivalens, normaszegő trickster elfedése. Matyi voltaképpen sikere tehát nem feltétlenül az erkölcsi igazság győzelme, hanem annak demonstrációja, hogy a racionális ész és a sok esetben gátlástalan célorientáltság képes kikezdeni a hatalmi hierarchiák merev rendszerét.

69 Mikos, *I. m.*, 185.

70 Csörsz Rumen István, *Kánaán és Mars-mező. Fazekas Mihály két versének közköltészeti kapcsolatai*, *Studia Litteraria* 2020/3-4., 103–129.

71 A kategória a hazai irodalomtörténet-írásban pikareszk regényként, csavargóregényként, kóperegényként tűnik fel. Vö.: Labádi Gergely, *A pikareszk Magyarországon a 18–19. század fordulóján*, *ItK* 2016/2., 178–190.

A *Lúdas Matyi* gyors folklorizálódása⁷² – ponyvakiadásainak, valamint különféle népszerű átiratainak sokasága – azt teszi láthatóvá, hogy Fazekas belépése az évszázadok óta formálódó populáris hagyományba korántsem zárta le a karakter magyarországi alakulástörténetét, hanem lehetőséget teremtett arra, hogy a különböző feldolgozások, adaptációk ponyvanyomtatványokban, kalendáriumokban, népkönyvekben és a szóbeliségben továbbhagyományozzák és továbbvariálják az immáron a magyar nyelvi-kulturális-társadalmi térbe helyezett figurát.⁷³

⁷² Gulyás, *I. m.*, 147.

⁷³ Vö.: Chikány Judit, *Tündéres széphistória és bohózat, avagy mivé lettél Lúdas Matyi? = Doromb. Közköltészeti tanulmányok 4.*, szerk. Csörsz Rumen István, Reciti, Budapest, 2015, 407–432.